

УДК 339.3:338.2

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ТОРГІВЕЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОЇ ПАРАДИГМИ

Мазур О.Є., к.е.н.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

В статті розглядається питання розвитку торговельного підприємництва як сучасного соціально-економічного інституту та водночас відкритої системи. Поняття «інституціональний розвиток» трактується автором як незворотні і закономірні зміни у функціонуванні інститутів, що призводять до появи нової якості їхньої внутрішньої структури. Торгівля аналізується як системно-інтеграційне утворення, в рамках якого відбувається системне поєднання ресурсів та намірів ендогенних та екзогенних акторів, що діють в умовах чисельних обмежень. Показана відносна автономність цього інституту. Із застосуванням системного підходу розкрито особливості системного аналізу торговельної сфери, який повинен стосуватися зовнішнього та внутрішнього контекстів. На базі системно-інтеграційного підходу розроблено авторську модель інституціонального розвитку роздрібної торгівлі та запропоновано подальші напрями її дослідження.

Ключові слова: торгівля, підприємництво, розвиток, інституціональний розвиток, системна парадигма, управління розвитком

Development of commercial business as a modern socio-economic institution which is at the same time is developing as an open system has been considered. The concept of "institutional development" is seen as permanent and regular changes in the functioning of institutions, which is leading to the emergence of a new quality of their internal structure. Trade has been analyzed as a system-integration body in which the system is a combination of resources and intentions of endogenous and exogenous actors operating in the face of multiple constraints. The article shows the relative autonomy of the institution. With the application of a systems approach features of a system analysis of the trading areas that should engage the external and internal contexts have been revealed. On the basis of the system-integration approach, the author's model of institutional and retail development proposes the future directions of research.

Keywords: trade, entrepreneurship, development, institutional development, system paradigm, developmental management

Актуальність проблеми. Торгівля є однією з найважливіших сфер економічного буття людини і незамінним елементом його життєзабезпечення. Вона стосується всіх верств і прошарків суспільства, бо охоплює бізнес-процеси, пов'язані з реалізацією найрізноманітніших товарів і послуг кінцевому споживачеві. Роздрібна торгівля має критичне значення і для економіки країни, адже справляє безпосередній вплив на формування сукупного матеріального багатства, забезпечення зайнятості населення, якість і безпеку життя громадян, утвердження соціальної та фінансової стабільності; крім того, її вважають найсуттєвішим індикатором стану економічного розвитку будь-якої країни. Саме тому розвиток торговельного підприємництва має бути одним з пріоритетних завдань економічної політики держави.

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблеми розвитку торгівлі в економічних системах, що трансформуються, розглядаються і розв'язуються в численних роботах українських і російських вчених – О. Шубіна, Я. Гончарука, Н. Возіянової, Н. Заярної, В. Ільяшенко, І. Лазебної, Т. Переверзевої та інших. Деякі науковці при обґрунтуванні концептуальних регуляторних моделей взагалі оминають інституціональний аспект генезису торгівлі або торкаються його частково, немов би на додаток, хоча для цих праць характерний глибокий рівень розроблення економічних важелів державного впливу на торгівлю – фінансово-кредитного, податкового, інвестиційного та ін., а також опрацювання механізмів створення конкурентного середовища, забезпечення доступу підприємств до матеріальних та інформаційних виробничих ресурсів тощо [2, 4, 8]. З іншого боку, в останні роки з'являється дедалі більше наукових досліджень, привчених інституціональним механізмам розвитку торговельного бізнесу, але їх автори здебільшого зосереджуються на контексті інституціонального середовища торгівлі [3, 5, 10]. Основним об'єктом їхньої уваги є взаємостосунки торговельних підприємств з державними органами щодо здійснення адміністративно-контрольних процедур, рідше зустрічаються дослідження інституціональних аспектів взаємовідносин – приміром, логістичних стосунків з постачальниками. Можна назвати і такі роботи, в яких здійснюються спроби системного охоплення інституціональних важелів формування ефективного сектору

торгівлі [9].

Узагальнення досвіду теоретико-прикладної побудови моделей розвитку роздрібною торгівлі дає змогу констатувати, що різні варіанти, які трактують формування, діяльність і трансформацію торговельного сектору, описують лише окремі інституціональні аспекти функціонування, їм притаманна фрагментарність і статична обмеженість, яка відбивається і на концепціях регулювання торгівлі. Об'єктом дослідження при цьому виступає внутрішня торгівля здебільшого лише в економічній площині – як сфера обігу і галузь народного господарства. За такого кута зору залишається поза увагою факт належності торгівлі до категорії інституціональних структур.

Метою роботи є поглиблення наукового тлумачення розвитку торговельного підприємництва із застосуванням методології інституціоналізму, системного підходу і сучасних філософських трактовок про розвиток.

Викладення основного матеріалу дослідження. При виборі моделі розвитку торговельного підприємництва, на нашу думку, потрібно виходити з сутнісно-змістовного тлумачення цього об'єкту, розуміючи його з широких позицій, а саме: як складний, поліаспектний інститут сучасної ринкової економіки, що об'єднує сукупність торговельних організацій і індивідуальних підприємців та характеризується, по-перше, особливостями економіко-технологічних процесів, здійснюваних на основі виконання підприємницьких функцій (ресурсної, організаційної, інноваційної) та пов'язаних з доведенням товарних пропозицій безпосередньо до споживачів з метою їх особистого кінцевого використання; по-друге, комплексом ендогенних та екзогенних інституціональних міжсуб'єктних відносин, котрі детермінують формування організованих взаємодій і комунікацій в різних торгових ситуаціях; по-третє, еволюційно сформованими та суспільно визнаними соціоментальними моделями (цінностями, ідеологією, типом мислення, культурою, мотивацією та ін.), що продукуються підприємницькими суб'єктами у торговельній сфері та ретранслюються на всю економічну систему.

Щодо «інституціонального розвитку», то це поняття часто контекстуально ототожнюється з інституціональними змінами, але це не так.

Згідно з філософськими уявленнями [11, 12], не кожна зміна є розвитком: зміна може охоплювати будь-які об'єкти і їх сторони, а розвиток – лише те, що пов'язане з якісними перетвореннями у внутрішній будові об'єкта, в його структурі як сукупності функціонально пов'язаних елементів, відносин і залежностей. Розвиток є властивістю лише системних об'єктів, і виражаючи процеси змін, він припускає певне їхнє оновлення, “добудовування”, проте зі збереженням системної якості, основних форм і функцій об'єктів.

Сам процес розвитку теж має системний характер – він вирізняється певною структурою (механізмом), тобто являє собою певні зв'язки між сукупністю складових системи, що розвивається. Якщо врахувати, що будь-яка структура характеризується трьома параметрами – кількістю її складових, порядком їх розташування один щодо одного і характером залежностей між ними, – то розвиток означатиме перехід від структури однієї якості (з однією кількістю, порядком і типом залежностей складових) до структури іншої якості (з іншою кількістю, порядком і типом залежностей складових), тобто супроводжується більш-менш серйозним субстанціональним і/або функціональним перетворенням всієї маси складових усередині системи в цілому.

Розвиток може набувати різних форм – перетворення одного об'єкта на інший, диференціація об'єкта, підпорядкування одного об'єкта іншим і т.д. На найвищому рівні узагальнення серед усіх процесів розвитку традиційно розрізняють дві взаємопов'язані одна з одною форми: еволюцію (повільні, поступові, нерідко неочевидні зміни в структурі об'єкта) і революцію (раптові, різкі, стрибкоподібні зміни).

Всякий розвиток протікає в часі і має певну спрямованість. Якщо за домінуючим вектором відбувається поступальний рух до більш розвиненого і досконалого стану об'єкта, то говорять про прогресивний розвиток, якщо у протилежному напрямку, то – про регресивний. Згідно з домінуючим філософським уявленням, розвиток являє собою нескінченний рух по висхідній спіралі, тобто характеризується радше прогресивною спрямованістю (від простих до складних форм, від нижчих систем до вищих).

В сучасних філософських трактуваннях розвиток системи виступає

конкретним співвідношенням мінливості і стійкості та не підлягає жорсткому лінійному визначенню. В цьому плані розвиток є саморозвитком, тобто являє собою іманентний процес, джерело якої міститься в самому об'єкті, що розвивається. Саморозвиток системи виражає її внутрішню суперечливість: тотожність і нетотожність собі, оформленість і відкритість, стійкість і потенцію до самозмінювання. Відтак в широкому сенсі розвиток фіксує буття системи як єдність прогресу і регресу, поновлення і руйнування, самоствердження і самознищення.

Враховуючи зазначене, інституціональний розвиток ми будемо тлумачити як незворотні, цілеспрямовані, закономірні зміни у функціонуванні соціально-економічних інститутів, що призводять до появи нової якості у характеристиках внутрішньої структури інститутів. Водночас позаяк спрямованість розвитку інститутів, як і будь-яких інших об'єктів, що розвиваються, не в кожних конкретно-історичних умовах має висхідний вектор, є підстави стверджувати про необхідність застосування зовнішнього, тобто з боку держави, регулювання процесу інституціоналізації з суспільно-корисною метою.

Особливості інституціонального розвитку торгівлі визначаються тим, що торгівля є не лише складним соціально-економічним інститутом, а й мультискладовою відкритою системою, що здійснює обмін матеріально-інформаційними потоками з іншими суспільними системами. Торгівля міцно сполучена, «зчеплена» з іншими інституціональними системами і структурами, а також оснащена комплексом супутніх та допоміжних інститутів. Це – автономний інститут лише у відносному, суб'єктивному трактуванні, адже він одночасно функціонує в соціальній, технологічній, адміністративній, культурній та інших сферах. Для управління його довгостроковим розвитком потрібна фундаментальна інституціональна стратегія, котра враховує особливості протікання інституціональних змін. Потрібно виходити з тези, що цілісний складний інститут виникає і повноцінно розвивається тоді, якщо його ключовий процес протікає в середовищі допоміжних норм і правил, а також підживлюється іншими, створеними раніше інституціональними конструктами. Це означає, що дослідження і розвиток торговельного підприємництва належить до категорії суспільних проблем, які вирішуються лише на системному рівні.

Згідно з традиційним уявленням про систему, розвиток якого започаткований в роботах Л. фон Берталанфі [1] та продовжено послідовниками (Р. Акофф, С. Бір, М. Месарович, І. Пригожин, І. Стенгерс, В.-Б. Занг, Г. Хакен, Ю.І. Черняк, В.М. Глушков та ін. (огляд міститься у [13]), система сприймається як комплекс чи сукупність взаємопов'язаних елементів, тобто досліджується здебільшого ендогенно, через внутрішню структуру. В останні десятиріччя розвивається підхід Я. Корнаї [7], який стосується економічних систем: в ньому система ідентифікується екзогенно – через її зовнішню стійкість і цілісність, як певний фрагмент реальності, що виділяється у просторі і часі. Поєднання цих підходів дає змогу отримати синтезовану теорію – системну парадигму, згідно з якою соціально-економічний простір розглядається як єдина система, що містить у собі безліч відносно самостійних підсистем, склад і структура яких визначається відповідно до позиції спостерігача. В рамках системної парадигми вдається розширити потенціал дослідження і розвитку економічних систем різного рівня складності, зокрема по-новому висвітлити питання внутрішньої організації систем, а також їхньої взаємодії з іншими системами. Ми будемо виходити з синтезованого означення Г. Клейнера: «система – це порівняно відособлена і відносно стійка в просторі і в часі частина навколишнього світу (розглянутого як системосозмістовий простір), яка характеризується зовнішньою цілісністю і внутрішнім різноманіттям» [6]. В даному контексті до систем належать процеси, плани, проекти, ринки, підприємства, країни, інститути, середовища і т.п.

Згідно з положеннями системної парадигми, торгівельне підприємництво доцільно розглядати, з одного боку, в зовнішньо-просторовому контексті, - як систему, що взаємодіє з іншими складними системами, а з іншого боку – як арену, на якій протікає спонтанний, децентралізований, масовий процес селекції економічними акторами різноманітних форм обмінних та інших інститутів, вироблення алгоритмів, котрі якісно змінюють внутрішню структуру інституту. Торгівельне підприємництво під вказаним кутом виглядає як системно-інтеграційне утворення, в рамках якого відбувається системне поєднання ресурсів та намірів ендогенних та екзогенних акторів, що діють в умовах ментальних, організаційних,

культурних, когнітивних, технологічних та інших обмежень. Характер функціонування цього складного інституту детермінується особливостями його внутрішньої природи і специфікою «прикордонних» конфігурацій з зовнішнім середовищем. Комплементарність, субституційність, ієрархічність та інші форми взаємозв'язків між інститутами мають визначальний вплив не лише на процес інститутогенезу, а й на обрання адекватної форми його регулювання. Для вироблення релевантного регулювання інститутогенезу повинні бути досліджені усі типи внутрішніх і зовнішніх інституціональних зв'язків, що забезпечують функціонування і розвиток інституту підприємництва в торгівлі, і лише на цій основі сформовані методологічні засади політики управління інституціональним розвитком.

Отже, першочерговим кроком має стати декомпозиційний аналіз нашого об'єкту як складного інституту – розкладання його на систему більш простих операцій в напрямі знаходження рівня первинних взаємостосунків між індивідами та організаціями. На початковому етапі достатньо виділити основних учасників інституціональних взаємодій, а потім структурувати варіанти базисних стосунків між ними.

Наприклад, в інституті роздрібної торгівлі головними фігурантами є: підприємці (роздрібні торговці), постачальники товарів, постачальники ресурсів, покупці, держава. Підприємці, формуючи усталені взаємостосунки з іншими акторами, утворюють «павутиння» інституціональних відносин, яке і є предметом регулювального впливу держави (в цьому контексті держава виступає одночасно у двох ролях – суб'єкта взаємодії і її регулятора) (рис. 1).

На більш деталізованому рівні базові відносини акторів потрібно піддати «атомарному» аналізу на предмет визначення джерел їхнього походження та вкорінення. В результаті отримаємо уявлення про загальну інституційну систему у вигляді усталеної сукупності компонентів та міжкомпонентних взаємозв'язків.

Щодо екзогенного аналізу торговельного підприємництва, то ідентифікацію його зовнішніх рамок не можна здійснити однозначно і точно, як це було б можливо для підприємства чи індивіда. Це зауваження стосується майже усіх складних економічних систем і інститутів, які за

свою природою (географічно, функціонально, соціально, культурно тощо) невіддільні від інших.

Ця складність є істотною перешкодою при створенні максимально досконалої системи управління розвитком інституту.

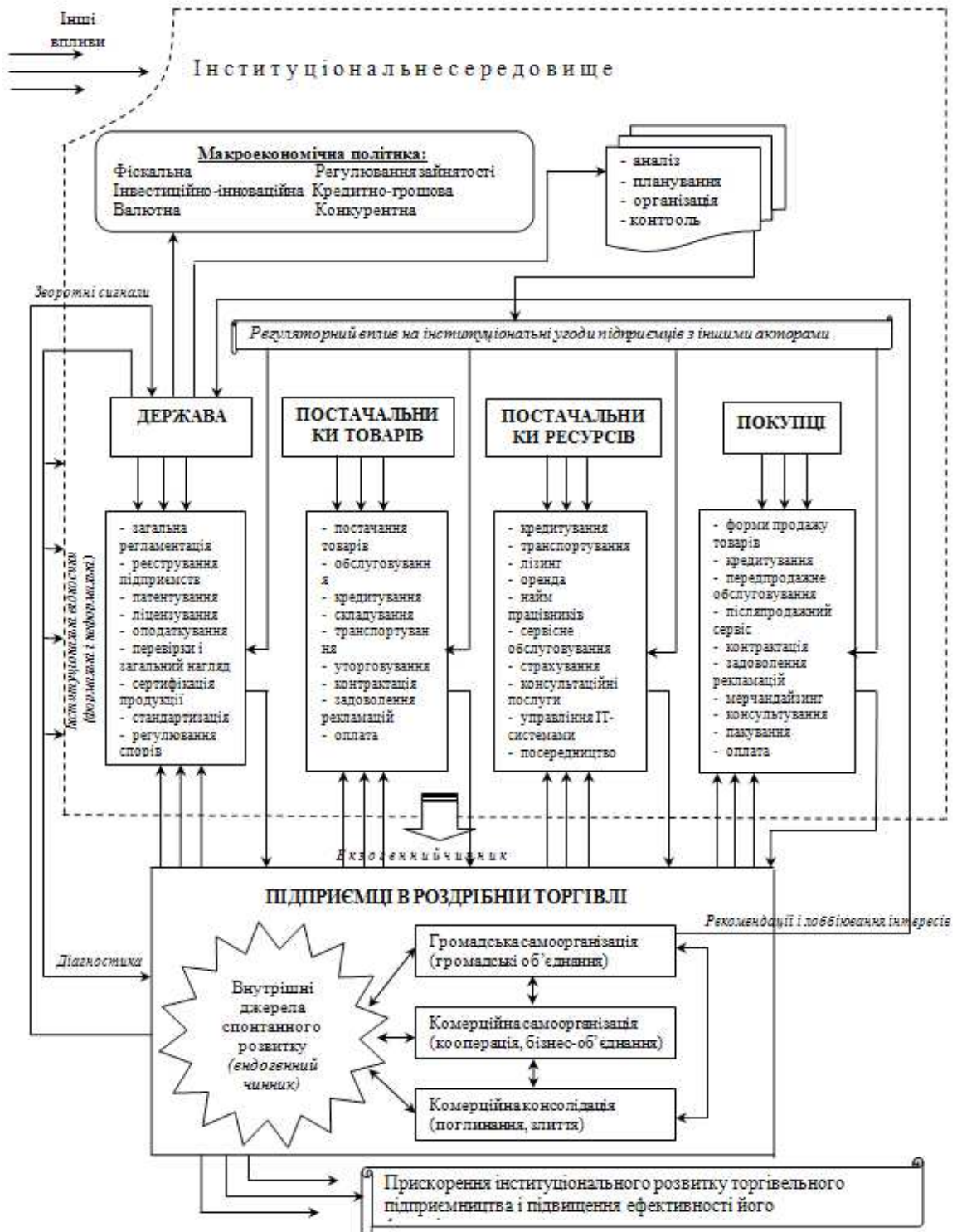

Рис 1. Системно-інтеграційний підхід до інституціонального розвитку торговельного підприємництва (на прикладі роздрібної торгівлі)

Авторська розробка

Висновки. Отже, ми показали, що розвиток торговельного підприємництва як суспільно-економічного інституту потрібно розглядати в контексті сучасних філософських уявлень та на основі системного підходу і аналізу. Такий ракурс дає змогу охопити торговельний сектор цілісно, як інтеграційне утворення, що тісно пов'язане з іншими ринковими суб'єктами та процесами. Подальші наукові розробки ми бачимо у двох напрямках: перший стосується дослідження особливостей інституціоналізації цього сектору в світі та в Україні з метою визначення характерних процесів, закономірностей, напрямів, тенденцій, факторів та інших параметрів розвитку. Другий повинен бути спрямований на пошук і наукове обґрунтування адекватної й ефективної моделі управління інституціональним розвитком торгівлі, яка бачиться автором як механізм цілеспрямованого, планомірного державного впливу на попередньо визначені об'єкти і процеси, що повинен забезпечити поступові прогресивні інституціонально-економічні трансформації в структурі торгівлі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берталанфі Л. История и статус общей теории систем / Л. фон Берталанфи // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. — М.: «Наука». — 1973. — С. 20-37.
2. Внутрішня торгівля: регіональні аспекти розвитку: Монографія / [За ред. О.О.Шубіна, Я.А.Гончарука]. — Донецьк-Львів: ДонНУЕТ, 2007. — 404 с.
3. Возіянова Н.Ю. Державне регулювання інституціональних змін у розвитку внутрішньої торгівлі / Н.Ю. Возіянова // Вісник ДонНУЕТ: серія Економічні науки. — 2010. — № 3 (47). — С. 219-228.
4. Заярна Н.М. Конкурентна політика держави як інструмент регулювання розвитку торгівлі в Україні / Н.М. Заярна // Науковий вісник НЛТУ України. — 2010. — вип. 20. — №4. — С.201-205.
5. Ільяшенко В.А. Державна підтримка інституціональних перебудов у сфері товарного обігу [Електронний ресурс] / В.А. Ільяшенко // Державне управління: теорія і практика. - 2006. — №1. — Режим доступу: <http://archive.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2006-1/txts/GALUZEVE/06ivasto.pdf>
6. Клейнер Г. Системная экономика как платформа развития современной экономической теории [Електронний ресурс] / Г. Клейнер // Вопросы экономики. — 2013. — № 6. — Режим доступу: <http://www.kleiner.ru/skrepk/sp-2013.pdf>

7. Корнай Я. Системная парадигма / Я. Корнай // Вопросы экономики. – 2002. – № 4. – С. 4-22.
8. Лазебна І. Формування конкурентного середовища у роздрібній торгівлі / І. Лазебна // Вісник КНТЕУ. – 2011. – № 2. – С. 26-37.
9. Переверзева Т.А. Институциональное развитие торговли на базе системного подхода / Т. А. Переверзева // Российское предпринимательство. – 2011. - № 2. – Вып. 2 (178). – С. 160-165.
10. Переверзева Т. А. Оценка эффективности функционирования институциональной торговой среды [Электронный ресурс] /Т. А. Переверзева // Проблемы современной экономики. – 2010. – № 2 (34). – Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3089>
11. Развитие [Электронный ресурс] // Новая философская энциклопедия: В 4 тт. [Под редакцией В.С. Стёпина]. - М.: Мысль. 2001. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/2519.html>
12. Развитие [Электронный ресурс] / В. Кемеров // Философская энциклопедия. - “Панпринт”, 1998. - Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/183/word/razvitiie>